

1. Els antecedents

Abans d'iniciar aquesta exposició, permeteu-me recordar, per si pot servir per a entendre una mica millor les difícils circumstàncies polítiques i socials —en definitiva: la precarietat— en què es trobaven la llengua i la cultura catalanes a Aragó fins no fa gaires anys, que la Renaixença, el moviment sociocultural i polític que a partir de la segona meitat del segle XIX revitalitzà, amb major o menor fortuna, l'ús literari i social de la llengua catalana gairebé a totes les regions del domini lingüístic, no tingué, en un primer moment, cap mena de repercussió directa en el conjunt de poblacions aragoneses de llengua catalana; de manera que, pel que sabem, no serà fins a les últimes dècades del segle XX, amb l'adveniment i la consolidació de la democràcia formal a l'Estat espanyol i la generalització consegüent del procés autonòmic, que es podrà parlar amb propietat de la presència activa en la societat de les comarques catalanòfones d'Aragó d'un moviment associatiu motivat en la defensa, la difusió social i la dignificació de la llengua catalana que els és pròpia.

Malgrat això últim, cal assenyalar, com a llunyans precedents de l'actual moviment associatiu a favor de la llengua i la cultura catalanes d'Aragó, l'existència en el primer terç del segle passat d'un parell de col·lectius en dos punts de l'Aragó catalanòfon que d'alguna manera mostraren cert interès en l'estudi i la difusió de la llengua i, sobretot, la cultura catalanes característiques de les seues respectives societats. Es tracta, d'una banda, del reduït grup d'erudits matarranyencs interessats en l'estudi del passat de la seua comarca que entre 1907 i 1909 impulsaren la publicació del *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón* (BHGBA); i, d'una altra, del també reduït grup d'articulistes fragatins que des de les pàgines de la revista local *La Ribera del Cinca*, publicada a la capital del Baix Cinca de 1929 a 1931, intentaren descriure amb el català de Fraga alguns dels costums i el tarannà dels habitants d'aqueixa ciutat.

Si bé alguns membres del primer d'aquests col·lectius, el del BHGBA, com ara Joan Cabré i, sobretot, Maties Pallarès, empraren el català literari característic d'aquells anys en llurs col·laboracions en diferents publicacions científiques i literàries catalanes de l'època, entre les quals es

destaca l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, i els articulistes fragatins feren ús —això sí, amb ortografia vacil·lant¹— del català local de llur ciutat en les col·laboracions literàries publicades a *La Ribera del Cinca*, sembla que l'interès cultural d'aquests dos col·lectius estava més encarat cap a la descripció del passat i del present de les seues poblacions d'origen que no pas cap a una activa defensa social de la llengua pròpia del territori. Sense gaire incidència en la societat quasi àgrafa del seu temps, els membres dels dos col·lectius abandonen gairebé del tot l'activitat pública a favor de la llengua i la cultura de les seues poblacions d'origen quan cessa l'edició de les publicacions que els agrupaven; i amb ells desapareixeran també les primeres presències escrites, en temps moderns, del català a Aragó.

2. Els anys de la transició

Els possibles antecedents d'interès per la llengua i la cultura catalanes a Aragó sumàriament descrits en l'apartat anterior quedaven molt lluny en el temps quan a mitjan dècada dels anys setanta del segle passat —ara fa vint-i-cinc anys— alguns sectors de la joventut socialment més inquieta de les comarques aragoneses de llengua catalana feren, en un marc de debat permanent sobre el futur i la identitat sociocultural del territori, de la defensa i la dignificació de la llengua, i de la potenciació o la recuperació de la cultura local, dues de les motivacions més rellevants dels seus afanys per intentar transformar l'entorn polític i social més immediat, en uns anys —els centrals de l'anomenada «transició política» de la dictadura franquista a la democràcia formal— marcats per una intensa agitació social i política arreu de l'Estat.

Si bé aquestes persones, bàsicament jòvens, preocupades pel redescobriment i per la difusió dels trets identitaris del territori, se n'ocuparen i es mostraren una mica actives al llarg de gairebé totes les comarques catalanes d'Aragó, fou només a la de la Llitera on arribaren a organitzar-se, ni que fos de manera precària, i on les seues activitats públiques transcendirien clarament l'àmbit local i comarcal. Però, tot i que a la Llitera les activitats a favor de la dignificació de la llengua i la cultura locals foren moltes i diverses —de les quals es feren ampli ressò diferents mitjans de comunicació, tant de Catalunya com d'Aragó—, la repercussió que tingueren a l'interior del conjunt de la societat lliterana —malgrat que sovint s'enfrontaven amb els poders polítics de l'època— fou, en un primer moment, més aviat escassa. Així a l'inici dels anys vuitanta, amb l'estabilització de la «reforma» política, l'efervescència social que havia caracteritzat part del jovent lliterà en els primers anys del postfranquisme es refredà considerablement i aquesta activa joventut optà, majoritàriament, per arraconar

1. També l'erudit matarranyenc Santiago Vidiella Jassà, director del *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón* i actiu col·laborador del *Diccionari català-valencià-balear* i de l'Institut d'Estudis Catalans, emprà el català local de Calaceit amb ortografia vacil·lant en l'obra *Pa de casa: Converses sobre coses passades i presents de la vila de Calaceit*, redactada a Calaceit el 1916 però publicada a Saragossa el 1984.

bona part de les seues reivindicacions identitàries i polítiques i cercar solucions individuals, dins del nou sistema constitucional i democràtic, per a les seues inquietuds socials.

Tanmateix, l'aparent fracàs de les expectatives transformadores d'aquests jòvens conscients dels temps canviants que els havia tocat viure no fou tan gran com pot semblar, ja que si més no van ser capaços de crear prou caliu social —les condicions necessàries— perquè durant el període comprès entre els anys 1985 i 1990 fos possible l'aparició en el territori d'un nou tipus de grups socials motivats també en la defensa de la llengua i la cultura catalanes d'Aragó, uns nous col·lectius molt més organitzats i amb una repercussió més àmplia sobre la societat de les diverses comarques de la Franja. Això sí, uns col·lectius amb unes actituds menys radicals i més comprensives pel que fa a la pertinença administrativa de la Llitera, i del conjunt de comarques catalanòfones aragoneses, a Aragó, fet que en molts moments havia estat qüestionat, com moltes altres coses, des de l'interior dels col·lectius de jòvens socialment actius a la Llitera i, en molta menor mesura, a la resta del territori català d'Aragó en els anys de la transició.²

Sobre els grups de persones organitzades a partir de 1985 en defensa i dignificació de la llengua —ara ja en podem dir *associacions*— girarà la resta d'aquesta exposició.

3. Les tres associacions

Entenc que probablement el fet més important —o si més no un dels més significatius— ocorregut en els últims cinc-cents anys de la història social de la llengua catalana a Aragó és l'aparició —la irrupció, podríem dir— en les darreres dues dècades de tres associacions culturals, a hores d'ara prou consolidades i arrelades en la societat, que han estat, d'una banda, capaces de reflectir, ni que siga tan sols amb la seua existència, un trencador canvi social a favor de la llengua catalana a Aragó i, d'una altra banda, han estat, amb les seues activitats, en bona part les protagonistes, les impulsores, d'aquest canvi; un canvi segurament encara massa tímid i lent, però constant i progressiu.

Si l'Administració autonòmica aragonesa i, en alguna mesura, també la societat aragonesa en general han començat a plantejar-se seriosament la possibilitat d'un coneixement i un reconeixement més exactes i justos de la realitat —la diversitat— lingüística i cultural aragonesa, ha estat, per la banda del català, en bona part gràcies a l'existència i a les múltiples activitats de tres entitats culturals que, si bé actuen en uns àmbits comarcals ben concrets, saben col·laborar entre si per tal de defensar i potenciar el futur de la llengua i la cultura catalanes en el con-

2. Per a més detalls sobre la història i les activitats d'aquests col·lectius de jòvens lliterans socialment inquietos, vegeu Josep L. ESPLUGA i Hèctor MORET, «Sobre la Transició a la Llitera (1976-1979). El tímid despertar de la identitat sociocultural d'una comarca perifèrica», *El Contemporani* (Barcelona), núm. 21-22 (maig-desembre 2000), p. 55-63. O la versió en castellà d'aquest mateix treball: «A propósito de la Transición en la Llitera (1976-79): el tímido despertar de la identidad sociocultural de una comarca periférica», *Rolde* (Saragossa), núm. 91-92 (gener-juny 2000), p. 18-31.

junt de l'Aragó d'expressió catalana. Em refereixo en concret a l'Associació de Consells Locals de la Franja (ACLF), a l'Institut d'Estudis del Baix Cinca (IEBC) i a l'Associació Cultural del Matarranya (ASCUMA), tres entitats que, amb diversa intensitat, han estat capaces d'articular al seu voltant amplis sectors de la societat civil de l'Aragó de llengua catalana —sens dubte, la part d'aqueixa societat culturalment més dinàmica i transformadora— entorn de la defensa i la difusió de la llengua a partir de l'assumpció que aqueix territori és un fragment —algú potser dirà que marginal o perifèric— de la comunitat lingüística que s'estén de Salses a Guardamar i, ara amb més raó que mai, de Fraga a Maó; i a l'Alguer encara.

3.1. *L'Associació de Consells Locals de la Franja*³

La primera entitat d'àmbit supralocal activa en defensa de la llengua i la cultura catalanes sorgida a l'interior de l'Aragó catalanòfon, l'ACLF, començà a formar-se, d'una manera més o menys informal i espontània, vers el 1982 en veure diferents col·lectius locals que ja s'havien destacat en la dècada anterior en la defensa i la dignificació de la llengua catalana, en especial de les comarques de la Llitera i la Baixa Ribagorça, la necessitat de la creació d'una associació que fos capaç d'aglutinar esforços en aquesta defensa i dignificació. La fundació més estructurada de l'Associació de Consells Locals de la Franja es féu en una reunió al despoblat lliterà de Rocafort a la primavera de 1984, però la legalització com a associació tingué lloc el 1986, any en què l'entitat cultural va rebre l'impuls definitiu gràcies, en part, a la gran activitat social promoguda al llarg de la Franja durant la celebració del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana.

Una de les primeres activitats públiques d'aquesta associació, actualment amb seu a Tamarit de Llitera, que superaren clarament l'àmbit estrictament local o comarcal fou la publicació, a finals de 1986, del número 0 de la revista *Desperta Ferro!*, d'informació general, que naixia amb el propòsit de ser, d'acord amb el subtítol que l'encapçala, la revista de les comarques catalanoparlants d'Aragó. De periodicitat trimestral, a poc a poc l'aparició de *Desperta Ferro!* es va anar espaiant i l'últim número, el 8, de la seua història es publicà a l'hivern de 1991. Cada número de *Desperta Ferro!* conté un breu dossier d'informació social, econòmica i cultural sobre una població o una comarca de la Franja, a més de nombrosos articles breus d'anàlisi econòmica i política, d'erudició local i comarcal i, en especial, de reivindicació lingüísticocultural. També s'hi inclouen sovint textos de creació literària en català signats per escriptors nascuts, com bona part de la resta de col·laboradors de la revista, a les comarques catalanoparlants d'Aragó.

3. Per a descriure la història i les activitats d'aquesta entitat, i de les dues subsegüents, he tingut present, a més de publicacions i circulars internes de totes tres associacions i diferents enquestes orals, els capítols que els dedica l'obra col·lectiva *Terra i Llibertat: 100 entitats dels Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62, 2000, p. 54-55, 103-105 i 131-133.

Si bé *Desperta Ferro!* és a hores d'ara una publicació històrica, no passa així amb els premis de literatura infantil *Desperta Ferro!*, que, convocats anualment, a partir de 1988, per l'ACLF, tenen com a destinataris els xiquets i les xiquetes que estudien català en els centres educatius de la Franja des del curs 1984-1985.

La posterior aparició pública de l'IEBC i l'ASCUMA va contribuir a frustrar la pretensió inicial de l'ACLF de fer de les comarques catalanes d'Aragó el seu àmbit unitari d'actuació. En la mesura que les dues entitats esmentades actuen primordialment en dues comarques ben definides (Baix Cinca i Matarranya respectivament), l'ACLF ha tendit progressivament a limitar el seu àmbit geogràfic d'actuació a les comarques de la Baixa Ribagorça i, sobretot, la Llitera, tot i que, amb el pas dels anys, lamentablement, la presència pública de l'ACLF hi ha esdevingut quasi testimonial.

3.2. *L'Institut d'Estudis del Baix Cinca*

De la mateixa manera que del caliu creat per una part del jovent lliterà socialment actiu durant els anys de la transició en sorgeix els anys vuitanta l'ACLF, algunes persones vinculades a la capital del Baix Cinca que ja a les acaballes del franquisme s'havien mostrat preocupades per la precària situació social del català a Fraga fundaren cap al 1979, d'una manera més o menys informal i espontània, una primera associació cultural a favor de la cultura i la llengua de Fraga, col·lectiu que es legalitza el 1983 amb el nom d'Institut d'Estudis Fragatins - AFRAGA. A l'inici de 1990 aquesta entitat d'origen fragatí esdevingué l'IEBC, amb la intenció d'ampliar els interessos culturals de l'associació i d'obrir-la a la resta de poblacions de la comarca.

Paral·lelament a la publicació de *Desperta Ferro!* de l'ACLF, des de Fraga s'edità a partir de finals de 1988 la revista *Batecs*, una publicació de caràcter miscel·lani que conté tot tipus d'articles breus (informació general, textos de creació literària, d'erudició local, de reivindicació lingüísticocultural, d'anàlisi econòmica i política, etc.), però sempre relacionats de manera directa amb Fraga; només ocasionalment hi trobarem articles centrats en altres poblacions del Baix Cinca i, ja en els últims números, en la resta de l'Aragó catalanòfon. El març de 1997 es va donar per acabada la història de la revista *Batecs* —de la qual es publicaren setze números, l'últim el maig de 1995— amb l'edició del primer número de *Batecs Informatiu*, butlletí intern de l'IEBC destinat als seus associats (actualment poc més de dos-cents), i amb la publicació del primer número de *Cinga*, l'anuari d'investigació d'aquesta mateixa entitat.

Paral·lelament a l'edició de les publicacions periòdiques, l'IEBC s'ha ocupat de donar a conèixer diferents monografies en català relacionades amb el Baix Cinca en general i amb la ciutat de Fraga en particular (treballs d'història, llengua, economia, biologia, arqueologia, etc.), textos que amb freqüència s'agrupen en dues col·leccions de llibres: «La Sitja» (amb divuit volums editats fins ara) i «Gallia Flavia» (amb cinc volums).

A més d'una quasi frenètica activitat editora, l'IEBC s'ha ocupat d'organitzar nombrosos actes de reivindicació lingüística i de dinamització cultural, com ara la preparació de seminaris

de cultura popular, cursos de català per a adults i xerrades culturals i la celebració de congressos, jornades culturals i sopars literaris; la convocatòria de beques d'investigació; la concessió dels Premis 6 de Novembre de la Franja a la normalització lingüística i un llarg etcètera.

3.3. *L'Associació Cultural del Matarranya*

El 1989 és l'any de la fundació de l'ASCUMA, amb seu a Calaceit. També, com en el cas de les dues entitats descrites fins ara, l'ASCUMA és el resultat d'intentar aplegar esforços de persones i agrupacions disperses al llarg i ample del Matarranya que des de feia anys s'havien sentit motivades en la defensa i la dignificació de la llengua catalana a l'extrem sud de l'Aragó catalanòfon.

Abans de la fundació formal de l'ASCUMA, les persones compromeses en el foment de la llengua i la cultura catalanes del Matarranya ja s'havien agrupat entorn de la revista *Sorolla't*, una publicació periòdica amb redacció a Calaceit i editada, actualment, per l'ASCUMA que té, com a àmbit d'interès, de manera prioritària, la descripció de la comarca del Matarranya. El primer número de *Sorolla't* s'edità el setembre de 1986 gràcies a la voluntat d'un grup de jòvens inquiets del Matarranya i de la veïna comarca de la Terra Alta, ja dins de la comunitat autònoma de Catalunya. Si bé molts dels articles dels primers números de *Sorolla't* tenien un clar tarannà ecologista i alternatiu, a partir del número 5 (març de 1988) la publicació pren un caràcter més clarament cultural que no pas de reivindicació ecologista. A partir d'aquest número hi desapareixen gairebé del tot les col·laboracions fetes des de la Terra Alta i els set darrers números que s'han publicat fins al seu recent tancament s'han centrat, essencialment, en aspectes culturals i de reivindicació lingüísticocultural (toponímia, etnologia, llengua, història local, etc.) del Matarranya. L'últim número de *Sorolla't*, l'onzè, es va publicar el desembre de 2000.

El març de 1995 l'ASCUMA inicia la publicació del butlletí intern *Sorolla't Informatiu*, dirigit als seus associats (actualment gairebé tres-cents) però amb una àmplia difusió per tota la comarca. Aquesta publicació, a més de nombrosa, ràpida i detallada informació interna de l'associació, publica, en un total de quatre pàgines, algunes reflexions i breus articles d'actualitat cultural i social del Matarranya. Fins ara s'han publicat dotze números de *Sorolla't Informatiu*; l'últim, l'abril de 2000.

A més de la revista *Sorolla't* i del butlletí *Sorolla't Informatiu*, l'ASCUMA és també l'entitat editora de dues col·leccions de llibres: «Lo Trill», que acull obres d'investigació centrades en la comarca del Matarranya, amb set treballs publicats fins ara; i «Lo Trull», que aplega obres de creació literària en català d'autors matarranyencs, amb sis volums publicats.

Entre les moltes activitats de promoció social de la llengua i la cultura catalanes dutes a terme per l'ASCUMA (xerrades, organització de cursos de català per a adults, jornades d'estudis, conferències, exposicions d'artistes matarranyencs, etc.) es destaquen les Trobades Culturals del Matarranya, que cada estiu, des de 1988, se celebren en diferents localitats de la comarca, reunions que tenen una intensa incidència en la vida cultural i social del Matarranya.

3.4. La coordinació associativa

Si bé pot semblar, amb raó, que tres associacions amb uns mateixos objectius socioculturals són massa per a un territori tan petit i, sobretot, tan poc poblat com és l'anomenada Franja de Ponent o, des de l'Aragó interior, *Franja Oriental de Aragón*, cal dir que les tres entitats (ACLF, IEBC i ASCUMA) s'han coordinat des d'un primer moment, una coordinació tan estreta que, vista des de fora —i en especial des de dins del territori—, pot fer la sensació que es tracta d'una mateixa entitat que pren noms diferents segons en quin àmbit comarcal s'actua: l'ACLF a la Llitera i, secundàriament, la Ribagorça, l'IEBC a la comarca del Baix Cinca i l'ASCUMA al Matarranya.

I aquesta imatge unitària és reforçada pel fet que són moltes les activitats que es duen a terme de manera conjunta. Així totes tres associacions fan conloga per tirar endavant l'edició dels llibres de les col·leccions «La Gavella» (centrada en l'assaig i els treballs de recerca que s'ocupen del conjunt de l'Aragó catalanòfon, amb set volums editats fins ara) i «Quaderns de la Glera» (col·lecció dedicada a textos de creació literària d'autors aragonesos, amb dotze números editats entre 1991 i 1993); o bé les convocatòries dels Premis Amanda Llebot per a treballs literaris o estudis relacionats amb la Franja, així com l'organització de nombroses campanyes de sensibilització i dinamització lingüísticoculturals: «A l'Estatut d'Aragó, català també», «Català a l'escola», «Manifest per la cooficialitat del català a Aragó», etc.

Totes tres entitats es mostren amb una veu única quan se'ls demana la seua col·laboració o opinió des de les institucions autonòmiques aragoneses (Govern d'Aragó, Corts aragoneses o justícia d'Aragó) o quan han de presentar alguna demanda, cosa que passa sovint, davant d'aquestes mateixes institucions autonòmiques. L'exemple més recent de les actuacions conjuntes de les tres associacions prop de l'Administració autonòmica aragonesa és la seua participació des de 1997 amb una veu única, però matisada —dins de la Plataforma de Llengües Minoritàries d'Aragó, és a dir, al costat d'entitats motivades en la defensa i la dignificació de l'aragonès—, en la comissió de les Corts aragoneses creada per a l'estudi i l'elaboració del primer Avantprojecte de Llei de Llengües d'Aragó, una llei que hauria de considerar la cooficialitat, juntament amb el castellà, del català i l'aragonès en els territoris en què aquestes dues últimes llengües romàniques són parlades.

En aquest punt cal assenyalar que, mentre que l'IEBC, des de finals de 1989, i l'ASCUMA, des dels inicis de 1998, estan adscrites, com a entitats culturals autònomes, a l'Institut de Estudios Altoaragoneses i a l'Institut de Estudios Turolenses, respectivament, l'ACLF s'ha estimat més mantenir-se desvinculada del tot de les institucions culturals que depenen econòmicament i orgànica de les diputacions provincials aragoneses.

Probablement, l'activitat duta a terme conjuntament per totes tres associacions que últimament més repercussió social ha tingut a l'Aragó catalanòfon, i a la resta del domini lingüístic, ha estat l'aparició el novembre de 2000 de la revista *Temps de Franja*, publicació de periodicitat mensual les característiques de la qual m'estalvio d'exposar, ja que n'hi ha programada una presentació formal demà dissabte, 5 de maig, a Fraga.

4. Els Casals Jaume I

A l'últim, per a completar el panorama del moviment associatiu en defensa i promoció de la llengua i la cultura catalanes a l'Aragó catalanòfon d'àmbit comarcal o supracomarcal, cal fer esment, ni que siga breument, de l'aparició en el territori des de fa un parell d'anys dels Casals Jaume I, xarxa d'entitats politicoculturals impulsada des d'Acció Cultural del País Valencià que en tot moment han comptat a l'Aragó de llengua catalana també amb l'empara de l'IEBC. En aquests moments són oberts a la Franja un Casal Jaume I a Mequinensa (1999) i un altre a Fraga (2001), mentre s'està gestionant l'obertura de nous Casals a Calaceit i Benavarri.

Encara que els Casals Jaume I de Mequinensa i Fraga editin en paper un butlletí intern bimensual des de finals de 1999 per a informar els seus associats de les activitats que es volen dur a terme, crec que convé deixar apuntat que els Casals fan un ús dinàmic d'Internet, on tenen una operativa i molt visitada pàgina web —també l'IEBC i l'ASCUMA tenen pàgines web a Internet—, per mantenir-se en contacte i intercanviar experiències no solament amb les persones motivades per la presència de la llengua i la cultura catalanes a Aragó, sinó també amb les persones i les entitats que al llarg i ample del domini lingüístic s'ocupen, d'una manera o d'una altra, de la defensa, la dignificació i la difusió de la cultura i la llengua catalanes.

Si bé des dels Casals Jaume I es realitzen un gran nombre d'activitats, gairebé sempre amb l'inequívoc propòsit de defensar i promoure d'alguna manera la llengua i la cultura catalanes, també cal dir que amb freqüència aquestes activitats es mouen en el marc, en la idea política, dels Països Catalans i, més que tenir un caràcter cultural, si més no en el sentit que tradicionalment s'ha donat al terme *cultura*, tenen un caràcter ludicorecreatiu i, alhora, de marcat compromís polític i social, en una constant recerca i una reivindicació identitàries; unes característiques molt semblants, per cert, a les que tenien moltes de les activitats que fa ara vint-i-cinc anys dugueren a terme els col·lectius de jovent lliterà que a l'inici d'aquesta exposició he intentat apuntar.

I, per acabar l'exposició, convé assenyalar que tot sembla indicar que els Casals Jaume I a la Franja han sabut connectar amb les inquietuds socials i polítiques (i ludicorecreatives) d'una bona part de les noves generacions d'habitants franjolins, una connexió que, per moltes raons que seria massa llarg d'explicar, no acabava d'aconseguir del tot cap de les tres associacions culturals que encara avui s'esforcen, per altra banda amb prou èxit, en la promoció, la dignificació i la difusió de la llengua i la cultura catalanes a Aragó.